

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Л.О. Редько

магістрантка Національного технічного університету України «КПІ»

В даній статі автор розглядає важковиховуваного підлітка та особливості його соціалізації.

В данной статье автор рассматривает трудновоспитуемого подростка и особенности его социализации.

In this article the author examines difficult teenagers and features his socialization.

Ключові слова: соціалізація, важковиховуваність, важковиховуваний підліток, підліток, цінність.

Постановка проблеми. Кожна, без винятку, особистість протягом усього свого життя соціалізується. Процес соціалізації – явище неминуче, об'єктивно існуюче в суспільстві. Є дуже важливим аби кожна особистість успішно соціалізувалася, це потрібно як для неї самої, так і для суспільства в цілому. Для людини важливо соціалізуватись для того, аби мати змогу існувати й активно функціонувати в суспільстві. Для суспільства процес соціалізації виступає як своєрідний спосіб відтворення системи правил, норм, традицій, способу організації суспільного життя з покоління в покоління, а також фактором розвитку суспільства.

Соціалізація є досить складний, багатосторонній, часто суперечливий процес. Природно, що соціалізуючись кожен зіштовхується з труднощами різного характеру і різного ступеня складності. Багато дослідників наголошують на тому, що сам процес соціалізації є ніщо інше як успішне вирішення гострих складних життєвих ситуацій.

Потрібно наголосити також, що особливості розвитку суспільства у теперішній час характеризуються двома важливими для нашого дослідження особливостями. По-перше, це високий темп розвитку науки, техніки, технологізація всіх сфер суспільного буття, по-друге – все більш зростаюча роль окремої людини як рушійної сили суспільного прогресу. В даних умовах життєві обставини змушують людину швидко адаптовуватися та зберігати високу продуктивність в різноманітних, гострих, екстремальних, динамічних, нестабільних ситуаціях. Всі ці обставини висувають високі вимоги до фізичних, моральних, психологічних якостей людини.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. До питань соціалізації звертались в різні часи Ф Гіддінгс, З. Фрейд, Е. Еріксон, Ж. Піаже, К. Роджерс, Е. Дюркгейм, які в рамках різних соціально-психологічних концепцій розглядали сутність і зміст соціалізаційного процесу, формулювали й уточнювали поняттєво-категоріальний апарат. Питання взаємодії розглядалися в працях Т. Парсонса, Р. Мертонса, Г. Тарда. Серед сучасних дослідників феномену соціалізації можна назвати Трунова Д., Лаже О. Велике значення в дослідженні процесу соціалізації особистості мають наукові розробки І. Кона.

Великий вклад в вивченні особливостей роботи з дітьми, особливо важкими вніс А. Макаренко. Також дослідженням проблеми важковиховуваності займалися такі дослідники: П. Блонський, В. Кащенко, Г. Мурашов, Г. Фортунатов, Л. Виготський, В. М'ясищев, В. Куфаєв, М. Алемаскин, Г. Медведєв, І. Трушин, С. Яковенко, І. Невський. Пошуку ефективних шляхів профілактики важковиховуваності приділяли увагу Л. Колесова, Н. Максимова.

Виділення не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. В процесі соціалізації суспільство підтримує і допомагає кожному окремому члену суспільства, так як зацікавлено в тому, аби кожен успішно соціалізувався. Для цього суспільство створює спеціальні інститути та структури (сім'я, освіта, тощо). Тож всі ми відчуваємо підтримку від суспільства, але деякі люди та групи людей, під впливом певних обставин, життєвих ситуацій, або особистісних характеристик особливо потребують допомоги. Серед них – важковиховуваний підлітки, які потребують допомоги більше за інших, так як мають труднощі вже в процесі сприймання норм і правил, запропонованих суспільством, тобто на початкових етапах процесу соціалізації, і відповідно не в змозі успішно соціалізуватись без допомоги.

Для того, аби допомогти важковиховуваним підліткам успішно соціалізуватися ми маємо знати, що саме відрізняє дану категорію, з якими саме труднощами вони зіштовхуються в процесі соціалізації та які особливості соціалізації важковиховуваних підлітків.

Метою статті є проаналізувати поняття соціалізація та важковиховуваність, охарактеризувати важковиховуваного підлітка та особливості його соціалізації.

Головне завдання полягає в тому, щоб виявити та охарактеризувати особливості соціалізації важковиховуваних підлітків.

Виклад основного матеріалу. Проблема соціалізації людини вперше була розглянута в кінці XIX ст. в роботі американського соціолога Ф. Гіддінгса «Теорія соціалізації», в якій він визначив соціалізацію як процес розвитку соціальної природи людини [7]. Гіддінгс вважається автором терміну соціалізація і першим хто вжив його в значенні, близькому до сучасного. Розглянемо ще декілька визначень соціалізації.

Соціалізація – двосторонній процес постійної передачі суспільством і освоєння індивідом напротязі усього його життя соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки, що дозволяють індивіду функціонувати в даному суспільстві [1].

Соціалізація – інтерналізація критичної маси типізацій, що дозволяє описати навколишній світ, ідентифікуватися зі значущими іншими і діяти в межах визначеної ролі. Інтерналізація, тут, – переймання у інших людей ключових типізацій й інтерпретативних схем і надання їм суб'єктивного значення [6].

Отже, соціалізація – це сукупність всіх соціальних процесів, протягом всього життя індивіда, які направлені на засвоєння та відтворення системи норм, цінностей, соціальних ролей, з метою повноцінного функціонування індивіда в даному суспільстві.

Особливістю соціологічного вивчення соціалізації є виділення соціально-типового як сукупності домінуючих параметрів і характеристик процесів інтеграції індивідів в суспільство. Суспільство пропонує еталони соціалізації і надає індивідам типові соціальні риси, при цьому орієнтуючи на набуття соціально бажаних і схвалених якостей особистості і моделей поведінки. Таким чином суспільство обумовлює соціально-типове в індивідах, що необхідно для забезпечення передбачення поведінки індивідів, досягнення певного порядку в соціальній взаємодії, збереження соціальної цілісності, самовідтворення та саморегуляції суспільства [1].

Також, соціологія вивчає проблеми норми та відхилення від норми. Так соціалізаційна норма являє собою результат дії суспільного механізму відтворення сутності людини. Відхилення в соціалізації проявляються як різні форми відхилень в поведінці, а також невідповідність особистісного розвитку індивіда певним нормам, еталонам встановленим в суспільстві [1].

Як зазначає в своєму дослідженні М. Глотов, соціалізація людини може відбуватися як несвідомо, стихійно, так і свідомо, ціленаправлено, організовано [7].

Процес соціалізації має такі складові:

- стихійна соціалізація: відбувається під впливом соціального середовища на індивіда залежно від існуючих соціальних реалій, культурних, економічних, політичних тощо. Тобто саме перебування індивіда в суспільстві обумовлює процес його соціалізації під впливом існуючої соціальної реальності.

- цілеспрямована, соціально контрольована соціалізація: здійснюється в рамках соціальних інститутів, які здійснюють виховний вплив та створюють умови для розвитку людини. Таким чином суспільство створює умови для успішної соціалізації кожного свого члена.

- самосоціалізація: процес активного пізнання зовнішньої інформації, самопізнання. Тут індивід приймає активну участь в процесі своєї соціалізації.

Не менш очевидно, що успішна з погляду конкретного суспільства соціалізація безпосередньо залежить від того, якою мірою діяльність усіх соціальних інститутів, котрі створюють соціалізаційний вплив, відповідає прийнятим у цьому суспільстві соціокультурним нормам. А це практично всі складові інституційної структури суспільства, і хоча, як правило, вплив кожної з них у загальному результаті соціалізації – сформованій особистості – виокремити важко, – тим не менше основні з цих складових традиційно визначені. Це родина, близьке оточення, заклади освіти, культури і мистецтва, трудові колективи, засоби масової інформації, місцеві громади, релігійні, громадські та політичні організації / об'єднання, профспілки, інститути спеціального призначення для окремих соціально-демографічних груп, котрі потребують особливої суспільної уваги.

У більшості сучасних спільнот сім'я є інститутом первинної соціалізації особи, у рамках якої формуються базові навички соціальної взаємодії, первинна статево-рольова диференціація. В сімейно-родинному середовищі індивід як отримує необхідну турботу, так і сам включається у взаємодії з іншими особами, в ході яких відтворюється соціальний досвід і культурні традиції. Сім'я в Україні традиційно відіграє істотну роль. У системі цінностей трактується як найбільш пріоритетна сфера життя людини, тож, незважаючи на деяке зниження показника шлюбності, рівень її залишається високим [13].

У системі ціннісних орієнтацій населення України значення сім'ї як життєвої цінності дуже високе (за чотирибальною шкалою: 3,9). В Україні більше, ніж на Заході, поширені багатопокілінні сім'ї з традиційними сімейними настановами (взаємодопомога на рівні родини, піклування, тісніші сімейні стосунки та спілкування) і зберігаються традиції виховання дітей у повних сім'ях. 93% українців вважають: щоб дитина зростала щасливою, їй потрібен дім, де є батько і мати [12].

Вище сказане дає можливість зробити висновок, що один з основних інститутів соціалізації – сім'я, хоч і переживає кризу, не втрачає своєї значущості і ролі в соціалізації особистості.

Тепер визначимо поняття важковиховуваність.

В науковій літературі існує багато підходів до визначення поняття важковиховуваність, це пояснюється тим, що дане поняття розглядається в контексті різних наук та з позиції різних аспектів дослідження.

Так Шпак В.П. і Шпак В.М, в своєму дослідженні, до важковиховуваних відносять такі категорії дітей [4]:

1) із порушенням соціальної адаптації (соціально і педагогічно занедбані діти, дезадаптовані діти з девіантною поведінкою, безпритульні, сироти, неповнолітні правопорушники, діти з порушенням психосоматичного здоров'я та функціональними відхиленнями);

2) з утрудненнями в навчально-пізнавальній діяльності (діти з недостатнім розвитком пам'яті, просторового уявлення, рухових умінь, з обмеженим запасом загальної обізнаності, труднощами у формуванні навичок письма, читання, математичних навичок, а також діти, які знаходяться під впливом психотравмуючої ситуації);

3) з проблемами поведінки (діти з інфантильною, протестною, гіперактивною, конформною, симптоматичною, демонстративною, агресивною поведінкою).

Об'єктом вивчення Л. Виготського були переважно діти й молодші підлітки, розумово відсталі й психічно ненормальні. Відмінною рисою його досліджень було те, що він розглядав особистість аномальної дитини в її розвитку. Він перший показав, що наявність дефектів, уроджених або придбаних, створює своєрідну психологічну ситуацію для особистості, ускладнюючи її взаємини з оточуючими [5].

Наведемо ще одне визначення важковиховуваності:

Важковиховуваність – поняття, що пояснює труднощі, з якими стикається педагог під час організації та здійснення виховного процесу. Термін використовується для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушень чи патології діяльності) [2].

Ми в своєму дослідженні визначаємо важковиховуваність, як опір особистості до виховного впливу. Тобто важковиховуваний підліток має такі особливості поведінки:

1) ворожа, інколи агресивна реакція на виховний вплив з боку дорослих, можливе, також, ігнорування;

2) перекручення, заперечення, вибіркове сприймання інформації в процесі засвоєння норм, правил, цінностей;

3) схильність до дій, що є протилежними запиту дорослих (тобто важковиховувані підлітки просто вчиняють навпаки);

4) потяг до негативного соціального досвіду.

Доцільним буде вказати основні причини, що призводять до важковиховуваності. Гайдай І. в своєму дослідженні вказує такі причини, завдяки яким діти та підлітки стають важкими: зростання напруженості життя, підвищена тривожність багатьох людей; неузгодженість вимог та зразків поведінки, неузгодженість між тим, що дитина бачить у реальному житті, і тим, чому навчають у навчальних закладах; недоліки морального виховання; інтелектуальна недорозвиненість, духовна черствість, емоційна глухота більшої частини дітей; несприятлива спадковість; дефекти самооцінки, завищення її, небажання визнавати об'єктивні оцінки і з ними рахуватися; відсутність вольової саморегуляції (імпульсивність, розгальмованість, невитриманість); асоціальна поведінка батьків (пияцтво, бійки, наркоманія, злочинний спосіб життя); байдужість батьків до виховання дитини або надмірна опіка; уповільнені темпи розумового, соціального та морального розвитку; педагогічна занедбаність [9].

Пошук можливості самореалізації, вікова потреба підлітків і юнаків у відособленні, що проявляється у прагненні до самостійності, стає підґрунтям для формування серед молоді малих соціальних груп. Неформальні групи істотно впливають на свідомість молоді, відвойовуючи першість в інших інститутів соціалізації. Деякі з них націлені на реалізацію так званої «агресивної самодіяльності» (спортивні фанати, екстремістські, зокрема,

неонацистські групи). Їх ідейна спрямованість ґрунтується на найбільш примітивних уявленнях про ієрархію цінностей, заснованих на культурі сили [10].

Отже, ми визначилися з поняттям важковихованості, тепер охарактеризуємо особливості соціалізації важковиховуваних підлітків. Для цього дамо визначення підлітковому віку та проаналізуємо процес соціалізації в даному віковому періоді.

Підлітковий вік – це період переходу від дитинства до юності. Зазвичай перехідний період продовжується 2-3 роки. Нижня межа – 11-12 років. Верхня – 13-16 років. Неоднозначність нижньої і верхньої межі визначається індивідуальними розходженнями в темпах розвитку дітей. Підлітковий вік характеризується початком перебудови організму дитини: прискореним фізичним розвитком і статевим дозріванням. В організмі виникають різкі зміни у зв'язку з діяльністю залоз внутрішньої секреції, зокрема статевих залоз. Інтенсифікується обмін речовин. Порушення різної складності у діяльності організму і ще невідрегульована нова система його функціонування є основою загальної неврівноваженості підлітка, його роздратованості, вибуховості, різних змін настрою від бурхливої активності до млявості та апатії [2].

Дитина рідко замислюється про свої внутрішні якості, здебільшого її увага зосереджена на зовнішньому світі. У підлітків – по-іншому. Швидкий фізичний ріст і початок статевого дозрівання призводять до значних, помітних змін в зовнішньому вигляді і внутрішньому стані, тим самим викликаючи цікавість до самого себе. Разюча дисгармонійність фізичного і психічного образу підлітка проєктується на оточуючий світ, який сприймається підлітком як конфліктний. Порівняно з дитиною підліток наділяє більшою цінністю власне Я [3, 141].

Відносини підлітка з дорослими і з однолітками починають будуватися за зразком відносин дорослих, він засвоює систему «дорослих» соціальних норм, на відміну від норм встановлених для дітей. Відбувається руйнування попередньої структури відносин і становлення нової [3, 142].

Зріліший рівень свідомості і самосвідомості дозволяє підлітку помітити деякі протиріччя дійсності. Але вирішити, або хоча б до кінця зрозуміти ці протиріччя підліток поки що не в змозі. Його прагнення до самостійності не має чіткого напрямку, він невдоволений пасивною роллю дитини, але неготовий для відповідальної ролі дорослого. Тому його прагнення до самоствердження часто проявляється агресивно і стихійно [3, 142].

Підліток легко ідеалізує оточуючих людей і відносини, але швидко в них зневірюється, як тільки знаходить їх невідповідність з упередженим ідеалом. Підліток переживає це дуже болісно, сприймаючи як ошуканство. З цим пов'язаний негативізм і дух протиріччя підлітків. Негативізм виступає як специфічна форма самоствердження через заперечення.

Отже підлітковий вік є складним по своїй суті, оскільки являється перехідним від дитинства до дорослості, відбуваються зміни в усіх напрямках: і в фізичному, психічному, духовному особистісному розвитку, і в оточуючому середовищі підлітка, а точніше в вимогах і очікуваннях до нього. Так ми проаналізували процес соціалізації в підлітковому віці, а тепер охарактеризуємо основні особливості соціалізації важковиховуваних підлітків.

Можна сказати, що особлива характеристика процесу соціалізації важковиховуваних підлітків криється в самому визначенні, тобто в процесі соціалізації важковиховуваних підлітків недостатня, або й зовсім відсутня істотна компонента – цілеспрямована соціалізація, оскільки важковиховувані підлітки чинять опір, не піддаються цілеспрямованому виховному впливу. Ми вже зазначали, що процес соціалізації – явище неминуче, тому, так чи інакше важковиховувані підлітки соціалізуються, але оскільки цей процес неконтрольований, ми не можемо точно передбачити його наслідки, але можемо затвердити, що, з огляду на особливості важковиховуваних підлітків, ці наслідки будуть негативними і для суспільства і для самого підлітка. Підліток може засвоювати негативний, з точки зору існуючої в даному суспільстві системи норм та цінностей, досвід, що може призвести до неадекватної, девіантної поведінки в майбутньому.

Ще один ризик, що може виникнути при недостатній, або відсутній цілеспрямованій соціалізації, - це недостатність потрібної інформації в зовнішньому середовищі особистості, що може призвести до певних «пробілів» в значущих для індивіда знаннях та навичках. Ці недоліки в соціалізації можуть призвести до того, що людина не може повноцінно виконувати необхідні для неї соціальні ролі в суспільстві, а також має складнощі у соціальних взаємодіях.

Ще одною особливістю соціалізації важковиховуваних підлітків є те, що свою енергію, свій потенціал, творче начало, особисті ресурси вони направляють на здійснення опору виховному впливу, часто проявляючи агресію. Ця особливість має для нас важливе значення, адже при роботі з важковиховуваними підлітками потрібно перенаправити

потенціал підлітка в соціально бажану поведінку та діяльність. Одним з цих видів діяльності є творчість, що є, в нашому випадку, самим оптимальним варіантом.

Дуже важливим є те, що важковиховувані підлітки мають недоліки в системі ціннісних орієнтацій особистості, вона недорозвинена або викривлена.

Цінність – це поняття, яке вказує на людську, соціальну і культурну значимість певних явищ і предметів діяльності, яка є особливим типом світоглядної орієнтації людини, уявленнями, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро, красу [8].

Цінності формуються в результаті усвідомлення індивідом своїх потреб у співвідношенні їх з предметами навколишнього світу або в результаті відношення, яке реалізується в акті оцінки. Без усвідомлення людиною змісту цінностей, якими вона керується, неможливо визначити цілі її діяльності, які відображаються категорією ціннісної орієнтації і утворюються на основі системи цінностей. Основною функцією цих орієнтацій є регулювання зовнішньої поведінки індивіда. Взагалі, цінності – це конкретні особистісні орієнтири, які відображають стійкі переваги у виборі життєвих пріоритетів [8].

Науковці зазначають, що ціннісні орієнтації, виникаючи в результаті соціальної практики, беруть участь у формуванні типу особистості, її поведінки, ментальних навичок, спрямовують на засвоєння певних цінностей для задоволення своїх потреб [8].

Як ми знаємо засвоєння ціннісних норм є невід'ємною частиною процесу соціалізації, а тому вбачаємо серйозну проблему в тому, що підлітки мають недосконалу ціннісну картину світу.

Але варто зауважити, що проблеми з засвоєнням ціннісних норм мають не тільки важковиховувані підлітки, але й більшість сучасних підлітків і молодих людей. Так Аллоу Сембрат було проведене дослідження стану моральної вихованості старшокласників.

Старшокласникам було запропоновано оцінити свій рівень сформованості моральних якостей (суспільно спрямованих та особистісних) за п'ятибальною шкалою, де мінімальний рівень відповідає 1 балу, а максимальний – 5 балам. Окрім того, оцінювання рівня сформованості моральних якостей старшокласників здійснювали компетентні судді (педагоги, психологи), що сприяло незалежній оцінці якостей характеру старшокласників, тим самим унеможлививши неадекватність оцінювання рівня сформованості особистісних та суспільно-спрямованих якостей старшокласників (таблиця 1) Вивчення результатів відповідей засвідчило, що в основному у більшості особистісні моральні якості сформовані посередньо, цей факт пояснюється тим, що сьогодні все менша увага звертається на емоційно-ціннісну сферу старшокласників, недостатня мотивація самовдосконалення та саморозвитку, самоаналізу власної системи життєвих цінностей [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Отже, хоча недорозвинена система цінностей є важливою, але не ключовою особливістю важковиховуваних підлітків.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, можна виділити такі особливості соціалізації важковиховуваних підлітків: в процесі соціалізації важковиховуваних підлітків недостатня, або й зовсім відсутня цілеспрямована соціалізація; свій внутрішній потенціал і особистісні ресурси важкий підліток направляє на опір виховному впливу; важковиховувані підлітки мають недоліки в системі ціннісних орієнтацій особистості. З огляду на зазначені особливості соціалізації важковиховуваних підлітків, ми можемо сказати, що робота направлена на формування у підлітків системи цінностей є недостатньою. Важливим є розробити заходи, які б дозволили ввести в індивідуальний простір підлітка позитивний соціальний досвід.

Рівень сформованості моральних якостей старшокласників

№	Особистісні якості	Загальний рівень сформованості якостей у балах	
		За самооцінкою	За оцінкою
Особистісні			
1.	Доброта	3,9	3,7
2.	Толерантність	3,7	3,6
3.	Самокритичність	4,0	3,8
4.	Щирість	3,7	3,5
5.	Справедливість	3,5	3,4
6.	Вимогливість	3,9	3,8
7.	Оптимізм	4,2	4,1
8.	Тактовність	3,9	3,7
9.	Відповідальність	4,1	3,8
10.	Схильність до героїзму	3,7	3,3
11.	Доброзичливість	3,5	3,1
12.	Старанність	3,7	3,6
13.	Сумління	4,2	4,1
14.	Зацікавленість у цінностях морального характеру	3,7	3,5
Суспільно-спрямовані			
15.	Моральна зрілість	3,8	3,7
16.	Гуманізм	4,2	4,1
17.	Соціальна відповідальність	4,3	4,2
18.	Любов до Батьківщини	4,1	3,9

Литература:

1. Ковалева А.И. Социализация / А.И.Ковалева // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2004. – №1. – <http://www.zpu-journal.ru> [2.12.2010] Доступний з – http://www.zpu-journal.ru/zpu/2004_1/Kovaleva/19.pdf
2. Литвин А.П. Словник-довідник для соціального працівника / А.П. Литвин. – Тернопіль, 2008. – 225 с.
3. Кон И.С. Социология личности / Игорь Семенович Кон. – Москва: Политиздат, 1967. – 383 с.
4. Шпак В.П., Шпак В.М. Первинні і вторинні причини порушень поведінки важковиховуваних дітей як проблема реабілітаційної педагогіки. /В.П. Шпак, В.М. Шпак // <http://www.nbu.gov.ua>. [8.12.2010] Доступний з – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N121/N121p143-148.pdf
5. Сторожук Т. Важковиховуваність дітей як педагогічна проблема. / Т.П. Сторожук // <http://eprints.zu.edu.ua>. [2.12.2010] Доступний з – <http://eprints.zu.edu.ua/2392/1/26.pdf>
6. Окольская Л.А. Социализация с точки зрения социального конструктивизма и теорий социального воспроизводства. / Л.А.Окольская // Вопросы воспитания. – 2010. - № 1 (2) – С. 25-33
7. Глотов М.Б. Социализация человека. / Михаил Борисович Глотов // <http://socprob.ru>. [15.10.2011] Доступний з – <http://socprob.ru/2009/sotsializatsiya-cheloveka-glotov-m.b.html>
8. Головач Н. М. Ціннісні орієнтації сучасної людини: сутність, трансформації / Наталія Миколаївна Головач // <http://www.nbu.gov.ua> [16.10.2011] Доступний з – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2009_2/3.pdf
9. Гайдай І. Особливості поведінки педагогічно занедбаних дітей та шляхи колекційної роботи з ними. / І. Гайдай // <http://www.nbu.gov.ua>. [2.12.2010] Доступний з – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N157/N157p040-044.pdf
10. Черненко Т. "Проблеми соціалізації молоді в Україні". Аналітична записка. / Т. Черненко // <http://www.niss.gov.ua> [25.10.2011] Доступний з – <http://www.niss.gov.ua/articles/571/>
11. Сембрат А. Діагностика стану моральної вихованості старшокласників у навчально-виховному процесі гімназії. / Алла Сем брат // <http://www.nbu.gov.ua> [25.10.2011] Доступний з – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2008-04/08seaags.pdf
12. Міжнародний дослідницький проект щодо ціннісних орієнтацій громадян "Світові цінності" (World Values Survey, WVS), 5-а хвиля (2005–2008 рр.) Доступний з – <http://www.worldvaluessurvey.org>
13. Геєць В.М. Інститути соціалізації в Україні та країнах ЄС: тенденції розвитку та ключові відмінності. / Валерій Михайлович Геєць // Український соціум. – 2011. – № 2. – <http://www.ukr-socium.org.ua> [27.10.2011] Доступний з – <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Aktualni/ua/Heyets%20V.M..pdf>